

SAVAŞ EKONOMİSİ

A.C. PIGOU¹

Çev.: Ercan DÜLGEROĞLU²

BİR ÜLKENİN GERÇEK HARP POTANSİYELİ

1. Herhangi bir ülkenin sahip olduğu gerçek kaynaklar, halkının zihni ve bedeni gücünü, topraklarını ve madeni varlıklarını, maddi sermaye yapılarını, fabrika, demiryolları, gemiler ve mal stoklarını ve maddi olmayan "organizasyon" sermayesini ve vatandaşlarının yabancılardan yasal olarak almaya hakkı olduğu ödemeleri ihtiva eder. Barış zamanının normal siyasi iktisadında bu muhtelif kaynaklar belirli bir ritmik düzenle her yıl milli hasılayı veya gerçek milli geliri husule getirmek üzere ayarlanmış olarak düşünülür. İktisadi analiz ve sosyal reform tasarıları çalışması bu milli hasılanın büyüklüğü, halk arasında dağılımı ve zaman içinde değişkenliği üzerinde temerküz etmektedir.

Durgun şartlarda bir ülkenin kaynakları, sermaye teşkilatının normal bir aşınma ve eskimesi kabul edildikten sonra, tamamı ister mal şeklinde veya isterse mal şeklinde meydana gelmemiş hizmetler şeklinde olsun tüketilecek olan aynı hacimdeki bir hasılayı her sene üretecektir. Gelişen şartlarda hasılanın bir kısmı, gelecekte biraz daha fazla hasıla üretimini mümkün kılan sermaye teçhizatına bir ilave şeklinde her yıl ayrılacaktır. Durgun ve gelişen şartlarda benzer şekilde bir ülkenin kaynakları azami tahayyül edilebilir yoğunlukta işlenmeyecektir, ve bu sebeple de azami tahayyül edilebilir hasıla, kısmen halkın eşya gibi boş vakit istediği için, ve kısmen de (en azından gelişen şartlarda) talep yönündeki değişmelerinin devamlı üretim makinalarında yeni düzenlemeleri gerektirdiği için

1 Pigou, Arthur Cecil; "Economic of War", The Political Economy of War, Macmillan and Co., Ltd., London, 1940 ve P.A. Samuelson, R.L. Bishop, J.R. Coleman (editörler), Readings in Economics, Mc Graw-Hill Book Company, Inc., New York, 1955 (İkinci Baskı), s. 389-397.

2 Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

elde edilmeyecektir, böylece bir kısım daima bir ölçüde çarkın dışında kalacaktır.

2. Savaş zamanında bir ülkenin temel insangücü ve maddi kaynakları, şüphesiz barış zamanındakiyle aynıdır. Fakat onlar farklı kanallara yönlendirilip ilgi merkezleri değiştirilebilir. Bu suretle, mademki normal zamanlarda biz, bir ülkenin halkının normal miktarda boş zamandan da yararlanarak düzenli bir şekilde üretebileceği mal ve hizmetlerin miktarı ile ilgileniyoruz, o halde savaş zamanında da, harbin gerektirdiği süreç içinde ani kullanımlar için zorlanarak üretilecek miktar ile de yeterli şekilde ilgileniriz. Ülkenin normal gelir yaratma gücü veri iken -olduğu gibi, gerçek harp fonu- miktarının türetebileceği belli başlı dört kaynak vardır. Bunlar: (1) hızlandırılmış üretim, (2) azaltılmış şahsi tüketim, (3) yeni sermaye kalıplarında indirilmiş yatırım, ve (4) mevcut sermayenin eritilmesidir.

ÜRETİMİN YAYGINLAŞTIRILMASI

3. Hızlandırılmış üretimin genişliği, ülkenin ele alabileceği, mevcut, durgunluk döneminin hacmine bağlıdır. Durgunluk döneminin en aşikâr formu işsizlik ile temsil edilenidir. Normal zamanlarda farklı mal çeşitleri arasında halkın zevkinin değişmesi ve daha önemlisi yatırımlar ile ilgili bekleyişler hakkında iş adamları arasındaki fikir eğilimlerinin dalgalanması, bir bakıma, bazen doğrudan ve bazen dolambaçlı olarak işsizliği devamlı ölçüde eritir.

Durgunluğun eritilebileceği bir diğer önemli yol, boş zamanın azaltılmasıdır. Birçok "ileri" ülkelerde, öyle bir kesim halk vardır ki, hem erkek hem de kadın olarak bunlar hepten çalışmamaya alışmışlar, veya sadece sözde çalışır görünerek, hayatını özel mülklerden veya diğer insanların kazançlarından devam ettirmekte ve zamanlarını spor, oyun, sosyal dernekler, seyahat ve eğlenceye harcamaktadırlar. Bu kişiler mümkünse orduda, hastahanelerde, sanayide veya en azından kendi evlerindeki hizmetkârların yerini alarak aktif çalışanlar grubunun içine çekilebilirler. Bunlarla birlikte, yaşamlarının geri kalan kısımlarını normal şartlarda tamamlamak için sanayiden emekli olan, ama, gerçekte meşgul olacak veya işine dönecek yaşlı insanlar grubu vardır. Bazı erkek ve kız çocuklar da normalden daha erken çağlarda endüstrinin içine çekilebilir. Üstelik bu durum sadece ilave işin mevcut olabilmesi yoluyla işçi sayısındaki bir artışla da olmaz. Normal zamanlarda, normal saatlerde ve normal hızda çalışmaya alışkın olan erkek ve kadınlar daha hızlı ve daha istikrarlı çalışabilirler.

Tanımlamaya çalıştığım üretken gücün arttırılması, şüphesiz, büyük ölçüde vatanseverlik duygusunun doğrudan harekete geçmesiyle isimlendirilebilir. Gönüllüler, aniden evinin yandığını anlayan ve kurtarıma kaygusuyla feryat eden bir ailenin davranacağı gibi orduya katılarak veya savaş gereçleri üreten savunma sanayiine girerek uzun çalışma saatlerini derhal kabul ederler. Çalışmanın takdire şayan olduğunu kabul ettirmek için fertler üzerinde doğrudan veya dolaylı bir baskı vatanseverlik ile birlikte biraraya getirilebilir. Bu zorlama, vatanseverliğin yalnızca yapabileceğinin üstünde ve üzerinde işgücünü milli çerçeve içine

sokabilir. Doğrudan baskı askerlik çağına gelmiş olanların silahlı kuvvetlere katılmak üzere silah altına alınması ile tam olarak örnekleştirilebilir. Dolaylı baskı açıktan açığa veya gizlice ağır vergileme aracılığıyla işletilir. Bu, insanların hayat standartlarını düşürerek halkı daha çok gelir için çaba sarfetmeye sürükler. Bu sonuca ulaşmak vatanseverlik heyecanı ile başka şekilde davranma yolu bulunmayanların emeklilikten veya boş zamanla dolu bir yaşam tarzından, daha çok saat çalışmaya veya bir çeşit sınaî meşguliyete gönüllü davranmasıyla mümkün olabilir. Bunlarla birlikte, biz, verimli çabaların hacminin arttığı ve sınaî boşluğun doldurulabildiği fırsatları yitirmiş değiliz. Normal zamanlarda işverenlerle işgörenler arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle çalışmanın bir miktar aksaması ihtimali her zaman vardır. Bu duraklamalar, sadece vuku buldukları endüstrilerde değil, ama aynı zamanda bu sanayinin ürünlerini hammadde olarak veya başka suretle onlarla bağlanarak kullanılan endüstrilerde de verimlilik kaybını bünyesinde bulundurmaktadır. Makina sanayinin bir kısmındaki aksamanın, diğer kısımların da çarkın dışında kalmasına sebep olması gibi. Savaş zamanında çalışmanın kesintiye uğraması, işveren ve işgörenlerin vatansever arzularıyla zaferi engelleyecek hiçbir şey yapmaması suretiyle alan ve nüfuz açısından büyük ölçüde azaltılmaya bağlıdır. Eğer ihtiyaç doğarsa, normal zamanlarda kamu oyunun hoşgörülü olmayacağı yasal düzenlemelerle bu anlaşmazlıklar doğrudan yasaklanabilir.

ÖZEL TÜKETİM KISITLAMALARI

4. Bir savaş fonunun kurulabileceği ikinci kaynağa dönelim; yani, halk kesiminde şahsi tüketimin azaltılması. Açıkça, halk az yerse, az gezerse, daha az tiyatroya giderse, daha az hizmetçi kullanırsa, daha az kömür yakarsa ve saire, normal zamanlarda kendi kişisel isteklerinin tatminine yönelik kaynakları bunların yerine devletin savaş ihtiyaçlarını karşılamak üzere serbest bırakırlar. Halen tartışıldığı üzere, topyekün savaş halinde bu kaynakların basitçe iş dışına taşınmasında herhangi bir sorun olamaz.

5. Bu noktada dikkatler olası bir fikir karışıklığına çekilebilir. Yüzeysel bir bakış açısında, normal olarak özel tüketime vakfedilen kaynakların savaşta kullanımına gerçek bir *sapma* olmasını savaş için *ilave üretim* olarak dikkate alma tehlikesi vardır. Bu yanlış muhtemelen savaş zamanında özellikle kadınların çalışması sırasında ortaya çıkar. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere’de, diğer ülkelerde de olduğu gibi, dehşetli bir kadınlar grubu endüstride kümelenmiştir. Birçoğu doğrudan savaş gereçleri yapımında -meselâ, demiryolu hizmetleri gibi- erkeklerin askeri hizmetler için çekildiği hizmet sektöründe istihdam edildiler. İlk görünümde bu ekstra kadınları ülkenin üretici gücüne net bir ilave olarak dikkate almak gayet tabiidir. Fakat, bu bir hatadır. Endüstriye katılan kadınların büyük bir kısmı savaş zamanı için yurtiçi hizmetlerden çekilmiştir. Bu hizmetlerde çalıştıklarından daha sıkı bir şekilde savaş gereçleri yapımında çalıştıklarına bakılırsa, ülkenin mecmu üretici gücü, şüphesiz, artmıştır. Fakat onların daha önceki yurtiçi hizmet faaliyetine tekabül eden bu sınaî faaliyet kısmı üretici güce bir ilave değildir. Özel tüketim hizmetindeki çalışmadan savaş hizmetindeki çalışmaya bir transferdir. Bundan başka, sanayi sektörüne geçen kadınların bir-

çoğu daha önceleri kendi evlerindeki işlerde çalışmaktadırlar. Onların bu işlerde verdiği hizmetler milletin üretici gücünün bir parçasıdır ve üretim gücüne net ilaveye ulaşılmadan önce savaş sanayiinde onların vereceği hizmetlerle karşılaştırılmalıdır. Daha ötede bir karmaşıklık, kadınların kendileri için evlerini yönetmekte oldukları, erkeklerin birçoğunun orduya alınmış olmaları gerçeğiyle ortaya çıkar. Bir kaide olarak erkekler artık evlerinin yönetilmesine muhtaç değildir, ancak onların yiyecekleri devamlı pişirilmeli ve bu sınıfın diğer hizmetleri görülmemelidir. Tam anlamıyla, kadınların sanayi sektörüne katılmaları sebebiyle üretici güce net katkının bulunması için, ordunun kendi içindeki aşçı ve benzeri diğer personel gibileri tarafından verilen hizmetleri tenzil etmemizin gerekli olduğu görülecektir. Şüphesiz, bu küçük bir meseledir. Bununla birlikte o kadar da küçük değildir. Çünkü kadınların büyük bir kısmının savaş zamanında gösterilen sınıai çalışmaları ülkenin üretici gücüne bir ilave olmamakla beraber kişisel tüketimden savaş hizmetlerine mevcut üretici gücün sapması şeklinde değerlendirilmektedir.

AZALTILAN SERMAYE TEŞEKKÜLÜ VE SERMAYENİN ERİMESİ

6. Gerçek savaş fonunun üçüncü kaynağı yeni yatırımlara -savaş yatırımlarından başkaları, şüphesiz- ayrılan kaynakların hacminde yapılan indirimlerdir. Bir kişi dışarda bir ev veya fabrika inşa eder veya bir kamu kurumu yeni bir okul veya yeni bir gaz tesisi kurarsa, kaynaklar bu sebeple savaş araçları imali veya savaş hizmetlerinden saptırılmış olur. Savaş-dışı yeni yatırımların yapımında kısıntı yapmak savaş kaynaklarına çok geniş bir katkıya izin verir. Çünkü birçok ileri ülkede her yıl normal olarak mâkul ölçülerde yeni yatırımlar yapılır.

7. Geride savaş fonlarının yaratılacağı dördüncü bir kaynak kalıyor, yani, mevcut sermayenin tüketilmesi. Bunun en açık şekli özel sermaye mallarının savaşta kullanımı için doğrudan ele alınmasıdır. Ülkenin sermayesinin bir kısmı normalde depolarda tutulan tüketilebilir maddelerin stokları şeklinde ve imalâtçılardan nihai tüketiciye uzanan süreçteki dükkanlarda mal olarak bulunmaktadır. Bu stoktaki sermaye çekilebilir. Ülkenin buğday stoku, meselâ, on haftalık bir arz stoğundan üç haftalık ve benzeri kısa süreli stoğa indirilebilir. Bu döner sermaye stoğuna ilaveten, bazı sabit sermaye çeşitleri de çekilebilir. Birinci Cihan Harbinde meselâ Fransa'daki demiryolu hizmeti için gerekli yeni malzeme istihsalı, bazı Kanada'lı ve İngiliz demiryolu şirketlerinden uygun uzunluklarda rayların alınarak Fransa'ya gönderilmesiyle tamamlanmıştır. Ancak çoğunluk sabit sermaye çeşitleri bu şekilde kullanılamaz. Evler, fabrikalar, ülke demiryolu ağının büyük bir kısmı, madenler ve madencilik teçhizatı, toprak ve taşınmaz makineler düşman tarafından yakılamaz veya o ülkeyi yenmek için yok edilemez. Öyleyse sermayenin küçük bir parçasının doğrudan kullanımıyla bir savaş fonunun tesis edilmesi bir dereceye kadar sınırlıdır.

Bununla birlikte sermayenin eritilerek kullanılabilceği ikinci bir yol vardır. Sabit sermayenin bölünmez parçalarını dağıtarak kullanma yerine, normal

olarak iyi şartlarda çalışmasına devam ederek kullanılacak kaynakları savaş kullanımını için absorbe edebiliriz. Bölüşülen milli değerler veya milli gelir alışlagelmiş bir tarzda iktisatçılar tarafından tanımlandığı gibi sermayenin yenilenmesi ve bakımı için belirli bir pay ayrıldıktan sonra elde kalan reel gelir miktarını ifade eder. Normal yenileme ve tamirattan vazgeçerek, demiryollarını bakıma muhtaç halde bırakarak, eski ve bozuk makinaları faaliyette tutarak ve yerine eşdeğer yerli gübre vermeden topraktan bütün mahsulü alarak, daha fazla kaynağı üstüste gelir getirecek üretime vakfederek, savaş karşısında bir milletin anlık iktisadi gücü kabarık bir hale getirilebilir.

DIŞARIDAN GERÇEK BORÇLANMA

Geçtiğimiz paragraflarda söylenenler dünyanın geride kalan diğer ülkelerinden tamamen izole edilmiş ülkelere tarafsız olarak uygulanabilir. Dışarıdaki milletlerle iletişim açık olduğu sürece savaş için sermaye kullanımı amacına yönelik fırsat daha geniştir. Fiziksel yapıları icabı savaş hizmetlerine doğrudan döndürülemeyen sermaye parçaları bundan böyle dolaylı olarak bu amaca döndürülebilir. Onlar savaş malzemeleri ve hammaddeleri temini için döviz karşılığında yabancılara satılabilir. Farklı sermaye kısımları satılabileceği serbestliğe göre büyük ölçüde değişiklik arz eder. Yurt dışındaki bir yabancı alıcıya ulaştırılacak nesnelere yurt içinde sadece mülkiyetin devri ile ünvanın satılmasının mümkün olduğu nesnelere arasında önemli bir farklılaşma vardır. Altın ve gümüş mücevherat ve sanat eserleri eğer taşımacılık kâfi derecede emin ise, gerçekten gönderilebilir. Eğer bu yapılabılırsa, yabancı alıcı hiç riske girmez fakat dışarıya gönderilemeyecek olan şeylerin mülkiyet haklarının tasarrufu, faaliyetin burada yerleştiği şirketlerdeki devlet mülkiyeti veya hissesinin bulunmasına veya İngiliz mahalli otoritelere bağlı bulunmasına göre farklılıklar gösterir. Bu gibi yatırım mallarını satın alan bir yabancı savaş sonunda tamamen mağlup edilen, iş yaptığı ülkenin süjesi olarak bu hakkının yasaklanması bulunması riskini taşır.

Bu nedenle bu cins sermaye savaş zamanında hazır yabancı alıcı bulamamak eğilimini taşır. Bununla beraber, garantör devlet vatandaşlarının sahip olduğu üçüncü bir çeşit sermaye daha vardır; bu da, endüstrileri kendi devletinin savaş ihtiyaçlarının cevap verecek metayı yapabilecek ve bu sebeple toplu satın alma gücünü elde etmenin çok sıkıntılı olduğu tarafsız ülkelerdeki anonim şirketlerin veya devletin çıkardığı tahvil ve hisse senetlerinin tutarlarıdır. Tarafın ülke vatandaşlarının seve seve daha çok satın alacağı bu tahvil ve hisse senetleri ve onların satış hasılatı ile satın alınabilecek savaş malzemeleri ve maddeleri satıcı ülkelerin gerçek savaş fonlarına temel bir kaynak teşkil edebilir.

Uluslararası iletişim açık ise, nihayet, bir ülkenin sermayesini savaş için elde edilebilir gelire çevirmesi bir diğer anlamda mümkündür. Bu da, dış borçlar şeklinde negatif sermaye yaratmakla gerçekleşir. Bu borçlar yabancıların uzun vadeli kredilerle mal vermeye gönüllü oldukları fertler tarafından bazı küçük ölçülerde alınabilir; yabancıların açtığı bir mevduat hesabı şeklinde bankalarca alınabilir; savaşan devlet tarafından ya münferit yabancıların savaş bonusu ihraçına

iştirak etmeleri vasıtasıyla veya yabancı bir ülkenin hükümetiyle ya da özel sendikalarıyla doğrudan müzakere edilmiş dış borç alınarak temin edilebilir. Borçlanan ülkenin topyekün mağlubiyetinden zarar görüleceği korkusu yaygın ise, bu çeşit ödünç almayı sağlamak güç olacaktır, aynı sebeple ülkede ilgili hisse senetlerini dış pazarlarda satmak da güçleşecektir. Borç alan ülke açısından vatan-daşların sahip olduğu hisse senetlerinin dolar üzerinden satışı ile onların kendi hükümetlerinin geri ödeme güvencesi ile satışı arasında açıkça büyük bir fark yoktur. Birinci düzenleme ile dışarıdan gelen müteakip gelir akımı durdurulur, sonuncu düzenleme altında ise onun müteakip dışarıya ihracı karşılıklı olarak hızlanır.

ELDE EDİLEBİLİR KAYNAKLARIN GÖZDEN GEÇİRİLMESİ

Şimdiye kadar söylenenleri temel kabul ederek, elde edilebilir savaş kaynaklarının çok kaba hatları ile bir tablosunu çizebiliriz. Birinci olarak, ekonomik boşluğun alınması yıllık reel kaynaklara muhtemelen, normal reel gelirin yüzde 20'sine muadil bir denklik sağlar. Tüketimde yapılan kesintilerden ortaya çıkan sonuncu kavramın büyüklüğü halkın kemerlerinin bir bütün olarak ne kadar sıkılmaya hazır olduğuna bağlıdır. Bunun uygulama alanı zengin sınıf mensupları için çok geniştir, fakat maalesef zengin kesimin fert sayısı nispeten küçüktür. Nüfusun büyük bir çoğunluğu için eğer onların sağlık ve geçimi ve bunlara ilaveten, çocuklarının sağlığı ciddi bir şekilde bozulmayacaksa çok küçük bir kesinti imkânı vardır. Çok şüpheli bir tahmin olarak, bu boşluk altında mümkün olabilenin normal gelirlerin yüzde 20'si olduğunu belirtelim. Savaş-dışı amaçlı yatırımlar zorla kısıtlanabilir, fakat, demiryolları vb. gibi mevcut sermayenin bakımı ve tamiri makul bir dereceye kadar devam etmelidir. Hemen belirtelim ki, bu iki başlıktaki kaynaklara denk gelen normal gerçek gelirin onda biri yıllık olarak savaş hizmetlerine döndürülebilir. Böylece eğer tüketim kesintileri hakkındaki tahminimiz makul ölçülerde doğru ise, normal reel gelirimizin veya, aynı şeyi başka kelimelerle ifade edersek, bu geliri yaratacak üretici gücün yarısı kadarına eşdeğer kısmını savaş için kullanmaya muktedir olabileceğimizi hesaplayabiliriz. Savaş öncesi gelirin yüzde 20'sine eşdeğer bir potansiyel boşluk varsayımına göre, savaş öncesi gelirin ikide biri savaş gelirinin onikide beşi olarak hesaplanır. İkide bir kesri, başarılabacağı tahmin edilmeyen iyimser bir rakam olarak görülmektedir. Bu yıllık karşılığa son paragrafta belirtilen yedek akçe miktarı da ilave edilmelidir. Söyleyelim ki bu şüphesiz ancak bir kere kullanılabilen, yıllık reel gelirin beşte biridir.

GELECEĞE KARŞI ŞİMDİKİ NESLİN NİSPİ YÜKÜ

9. Bu bağlamda dikkatler, daha ileride bazı ilgi ve önemin gözönüne getirilmesine çekilebilir. (1) Hızlandırılmış üretim, (2) Tüketimden tasarruf, (3) Yeni yatırımların kısıtlanması ve (4) Sermayeden yeme gibi. Uygulamalardan beslenen gerçek savaş fonunun açıklandığı kaynak analizimiz ilk bakışta sadece bugü-

nü etkileyen ve, aksi takdirde olabileceğinden daha küçük olan bir ülkenin sermaye teçhizatının eritilmesiyle, geleceği etkileyen gerçek savaş fonunun yaratılma yollarını ayırmamıza imkân vererek bize daha ileri bir açıklama için doğru bir metod temin etmek şeklinde düşünülebilir. Ekstra çalışma ve kişisel tüketimden kısıtlamalar bugünün zararına olarak gözükrken, yeni yatırımlardan tasarruf ve sermayenin eritilmesi gelecek pahasına yapılır. Fakat iki sebeple böyle basit bir bölünme gerçekten garanti edilemez. Birincisi, "harcamalar"dan sapmalarla elde edilen paralar gelecekte tamamen konu dışı değildir. Maddi sermayeye yapılan yatırımlar kadar beşeri sermayeye yapılan yatırımlar gibi bir durum vardır. Buna hak verilirse yatırımlardaki ekonomi ile şahsi tüketimdeki ekonomi arasındaki ayırım berraklaşmış olur. Bir noktaya kadar, şahsi tüketim kişisel üretim kapasitesine yapılmış bir yatırımdır. Bu husus çocuklar bağlamında özellikle önemlidir. Çocukların tüketimindeki lüzumsuz harcamaları azaltmak, onların daha sonraki yaşamlarındaki etkinliğini büyük ölçüde düşük seviyelere indirebilir. Hatta yetişkinler için de, sağlık ölçüleri üzerinde belirli bir mesafe azaldıktan sonra, "gereksiz" konfor ve lüks harcamalarının arkasında kaldığımız için, ferdi tüketimin durdurulması aynı zamanda geniş bir yorumlama ile yatırımların da durdurulması olur, ve, böylece gelecek etkilenir. İkinci olarak, hızlandırılmış üretim ile temin edilen savaş fonları, bazı ölçülerde, geleceği etkiler. Savaşta bir ülke belirli bir noktanın ötesinde ilave çalışma gerçekleştirirse, bu sadece zahiri değil ama gerçekte sermayeden yendiği anlamını verir. Böyle bir yoğunlukta savaş malzemesi üreten veya diğer işlerde çalışan ülke vatandaşlarının uzun günlük saatler süresince yorulması onların erken göçmesine sebep olarak beşeri sermayenin yıpratıldığını gösterir. Çalışma günlerinin uzunluğu ve gösterilen gayretin yoğunluğunun zamanla üretimin, bir artış yerine, takriben bir azalmayı hasil ederek ülkenin kendi amacından yenilgiyi çok uzakta tutması konusuna zaten işaret edilmişti. Fakat bundan önce bir safha daha olacaktır, ki; her ne kadar ekstra saatler ve yoğunluk muhtemelen savaşı kapsayan kısa dönemde karşılaştırmalı olarak üretimi arttıracaksa da, savaştan etkilenen halkın aktif çalışma süresini kapsayan daha uzun dönemde üretime zarar verici olacaktır. Bu beşeri sermayenin yitilmesini zımnen ifade etmektedir. Yine bir ülke elde edeceği gelirini, erkek ve kız çocukları onların normal okul ve meslek öğrenme çağında bırakılması yerine derhal üretim sürecinin içine çekilmesi ile arttırabilir. Bu, maddi sermayenin yenilenmesi ve tamirinden vazgeçilerek mevcut gelirin arttırılması uygulamasıyla benzer bir durumdur: Ancak ülkenin beşeri sermayesi eğer birbirini takip eden nesiller benzer düzeyde bir eğitim kapasitesinde kendinden önce gelenlerin yerini alacak şekilde eğitilirlerse vasıflarından bir şey kaybetmeden korunabilir. Bu mülahazalar herhangi bir savaş fonunun bugünün pahasına veya yarının pahasına olarak temin edilmesi konusunda herhangi bir sağlıklı ayırım yapma teşebbüsünün ne kadar deşetli güçlüklerle karşılaşılacağı konusunu apaçık ortaya çıkartır.